

Dr. NÉMEDI LAJOS főiskolai igazgató:

BESSENYEI GYÖRGY ÉS A RATIO EDUCATIONIS

1.

A *Ratio Educationis*-ről kevéssel ezelőtt tanulmány jelent meg *Ravasz János* tollából [1]. Több vonatkozásban nem értek vele egyet, de most csak egy ponton kívánok vitába szállni. A szerző a *Rationak* a kortársakra tett hatását is érzékeltetni kívánta, és fejtegetései végére a következő megjegyzést fűzte: „Látták a születő újat a Ratióban a kortársak legjobbjai, a magyar felvilágosodás képviselői, — ekkor még maguk is az uralkodó szövetségei és a felvilágosult abszolutizmus hívei. *Bessenyei* az új szabálykönyv hatókörének kiszélesítésén buzgólkodott („legyen új tanulás — módja, fogadjuk el” — írta), *Kazinczy* a Ratio-ért is becsülte *Ürményt* és *Tersztyánszkit*, *Tessedik* pedig — bírálva is a Ratiót — ennek népoktatási kezdeményezéseit akarta, elvileg is javítva, továbbfejlesztteni [2].

Azt hiszem, hogy a magyar neveléstörténet művelőjének e megjegyzése mellett a magyar irodalomtörténészek nem mehetnek el szó nélkül. E summás megállapítás ugyanis csak részigazságot tartalmaz, és ilyen formájában valósággal megrágalmazza a magyar felvilágosodás vezető férfait. — A magam részéről e helyen most csak *Bessenyei György*nek a *Ratio Educationis*hoz való viszonyával kívánok részletesebben foglalkozni. *Ravasz János* egyoldalú beállításának ugyanis az egyik oka nyilván az, hogy e nem jelentéktelen kérdésben — mely mögött a problémák egész sora húzódik meg — irodalomtörténetírásunk sem foglalt el teljesen és részletesen kifejtett egyértelmű álláspontot. Konkrétebben szólva, eddig nem elemeztük sokoldalú összefüggéseiben *Bessenyei György* kultúrpolitikai koncepciójának kialakulását. Márpedig ennek a nagy és jelentős témának a körébe tartozik *Bessenyei*nek a *Ratio*hoz való viszonya is.

A kérdés irodalmát fellapozva, úgy találjuk, hogy *Bessenyei György* ágensi tevékenységével régebben *Széll Farkas* foglalkozott a legbővebben [3]. Szerinte *Bessenyei* „A *Ratio Educationis* pártjára állott, és pedig nem a hatalom nyomása alatt, hanem elvi tiszta meggyőződésből.” *Széll* szerint *Bessenyei* egyetért azzal, hogy az oktatás joga kizárólag az államot illeti, és a század filozófiai eszméinek alapján készült kormányrendeletben nem látott semmi olyat, „ami vallásának szabad-

ságát veszélyeztette volna, sőt oly reformnak tekintette, amelynek elfogadása és életbeléptetése által nemcsak hitsorsosai, de az egész nemzet szelleme magyarságban, műveltségben gyarapodni fog.” Ezért *Bessenyei* szóban és írásban izgatott mellette. „Olvasva az 1778-ban kiadott *Magyarság* c. munkáját... — írja Széll — nem fér semmi kéttség ahhoz, hogy e hatalmas riadóját is voltaképpen azért harsogtatta, hogy hitfeleire hasson, s azokat az új tanulási rend elfogadására hangolja. Határozottan bizonyítja ezt a *Magyarság* befejező része.” Széll Farkas is idézi a *Magyarság* utolsó bekezdését, jegyzetben pedig *A holmi* XI., XII. és XIV. részét is kapcsolatba hozza az üggyel [4].

A Bessenyeire vonatkozó modern irodalom e kérdés megoldását azóta se vitte egyértelműen előbbre. Pedig nyilvánvaló, hogy Széll Farkas megállapítása egyoldalú. Bessenyeit a Ratio református mivoltában nem sértette, és ebben a kérdésben ő Mária Terézia oldalán állt. Azt azonban már nehéz feltételezni róla, hogy a Ratiótól az egész nemzet szellemének magyarságban és műveltségben való gyarapodását várta volna. — Még 1934-ben is egyszerűen csak megismétli Fischer Julia [5] Széchy Károly és Széll Farkas megállapításait, pedig dolgozatának tárgya éppen Bessenyei nevelésre vonatkozó gondolatainak összegyűjtése és rendszerbe szedése volt [6].

Gálos Rezső [7] Bessenyei életrajzának két helyén foglalkozik a problémával. A 142. lapon arról beszél, hogy „Bessenyei is szívvel-lélekkel, egész gondolatvilágából eredő belső meggyőződéssel a Ratio mellé állt. A tanterv megjelenésének idejében mindjárt megpróbált mellette hangulatot teremteni. „Legyen új tanulás módja, fogadjuk el” — biztatja honfitársait a *Magyarságban*...” — Sajnos viszont mintegy 100 oldallal később, amikor a *Magyarság* elemzésére kerül a sor, Gálos érthetetlen módon szembefordul Széll Farkas véleményével, aki szerinte föltevését a füzetke egyetlen mondatára alapítja, hogy „legyen új tanulás módja: fogadjuk el”. Ennek azonban nem sok bizonyító ereje van, mondja: „nagyobb hévvel és részletesebben szólna az új tanulási rendszerről, ha a Ratio Educationisnak akarna népszerűséget szerezni...” A *Magyarság* csakugyan harsány riadó volt, de nem a Ratio, hanem az anyanyelv érdekében.” (234. lap.) Ma már nehezen tudnánk megállapítani, mi volt Gálosnak az igazi véleménye az idézett rövid mondat értelmezésében.

Szaunder József *Bessenyei* c. monográfiájában [8] „Az utolsó bécsi évek, s a nemzeti művelődési program előkészítése” c. fejezetben jól és tömören utal a valódi összefüggésekre: „Bessenyei nagy érdeme az, hogy a haza javára az önálló nemzeti kultúra követelésével egysítette a haladó társadalmi törekvéseket... az évekig folyó elkeseredett küzdelem (ti. hitsorsosaival) tudatosította benne a harcnak legfontosabb objektumait: azt, hogy haladni kell a tanítás és a tanulás, tehát a művelődés tárgyaiban, és hogy nemzeti kultúránk alapján önállóan, a magunk erejéből, eszközeivel kell tovább haladnunk.” (51. l.) Mégis midőn a *Magyarság* elemzéséhez ér, a röpirat megjelenését kiváltó konkrét eseményt az egyetemnek Budára való áthelyezésében látja. (Ez igaz is

részben, de nem teljesen, hiszen az egyetem áthelyezése csak része volt az 1776—1777-es évek tanügyi reformjának.) A már többször idézett rövid mondatot egyáltalán nem vonatkoztatja a Rationa. Ebben Bessenyeinek az egész kulturális élet megújítására vonatkozó követelését látja. Az üldözött újítókra vonatkozó mondatokból csupán annyit következtet, hogy Bessenyei „tudatában van tehát annak, hogy újít, s merész tanokat hirdet” (64—65. lap.) E részre különben a 72. lapon még visszatér és úgy magyarázza, hogy itt Bessenyei saját magáról is beszél, amidőn az újító sorsának szükségességéről ír. De a helyet nem vonatkoztatja közvetlenül Bessenyeinek a Ratio Educationis körül hitsorsosaival folytatott harcaira.

Waldapfel József 1950—52-es egyetemi előadásai, ill. az 1954-ben megjelent monográfiája [9] szerint „A nyelvművelés programját elsőnek kitűző röpirat is a haladás, az újítás egyetemes programjába s közvetlenül az iskolareform elfogadásáért folytatott küzdelme keretébe illeszti az itt tárgyalt részfeladatot... Amit befejezésül az újítók üldözéséről mond, abban már a maga keserves harcai tükröződnek...” (143. l.)

A fentiekből az tűnik ki, hogy a felszabadulás után marxista irodalomtörténészeink megelégedtek az összefüggések általában való és helyes megállapításával, a részletes bizonyítást az olvasókra bízván. Nem törekedtek azonban arra sem, hogy a régebbi kutatás megállapításait kritikailag helyreigazítsák. Bessenyei érveit a magyar nyelv védelmében, kultúrpolitikai tervének egyes jellemző vonásait kialakulásuk e fontos körülményével nem hozták érdemi összefüggésbe. Így eshetik meg, hogy a magyar neveléstörténet egy művelt képviselője a Ratio Educationisról szólván, Bessenyei Györgynek olyan állásfoglalást tulajdonít, amely egyoldalú megfogalmazásában semmiképpen sem helytálló.

2.

Úgy tűnik, mintha valami aprólékos filológiai vitát kívánnék felmelegíteni, mely lényegtelen dolgok körül is szenvedélyességgel szokott tombolni. Azt hiszem azonban, hogy a probléma vizsgálata megérdemli a türelmet és a fáradságot, mert Bessenyei egész működésének, a bécsi udvarhoz való viszonyának és egész kultúrpolitikai koncepciójának megítéléséhez értékes szempontokat kapunk, ha az előbb vázolt és eddig az irodalomtörténetírás által részleteiben kellően meg nem oldott, következményekben eléggé nem mérlegelt probléma megfejtését megkíséreljük. Persze nem lehet célunk e helyen Bessenyei György kultúrpolitikai gondolatainak részletes kifejtése.

Előbb néhány közismert tény is fel kell röviden sorakoztatnunk az összefüggések megértése kedvéért. — Bessenyei György 1773 óta a protestáns egyházak ágense az udvar, illetőleg Mária Terézia mellett. A protestáns ügyekben nem egy esetben sikerrel jár el, de különösen

a Tiszántúli Református Egyházkerület mégis agyarkodik ellene. Ezért is 1775. június 27-én le akar mondani megbízatásáról, és csak *Beleznai* Miklós kívánságára vonja vissza a lemondást. Megbízóival az ellentétek különösen akkor éleződnek ki, amikor 1776 nyarán megjelenik a tankerületi főigazgatóságokat megszervező rendelet. Az állami ellenőrzés ellen, (ami egyben katolikus ellenőrzést is jelentett volna) a protestáns egyházak élénken tiltakoztak. Bessenyei közvetítő javaslatát sem fogadják el. Pedig ő el tudta volna érni azt a királynőnél, hogy a református iskolák református főigazgató irányítása alá kerüljenek. Ismeretes, hogy elsősorban Teleki Józseffel került szembe. Élelhangú verset írt a konzervatív főúr ellen, aki ezért még Mária Teréziánál is feljelenti.

1777-ben, a *Ratio Educationis* megjelenésével még inkább fellángolnak az ellentétek, mert Bessenyei valóban a *Ratio* mellett áll, a protestáns egyházak viszont hosszas vita és Bessenyei lemondása után beadványban tiltakoznak az új szabálykönyv ellen.

Egészen bizonyos, hogy Bessenyei már a tervezett tanügyi reform előzményeiről és előkészületeiről is tudott *Grass Frigyesné* és *Kollár* Adám Ferenc útján [10]. Még ha nem is fogadjuk el *Csóka J.* Lajosnak azt a feltevését, hogy Kollár volt a *Ratio* értelmi szerzője, az udvari könyvtár igazgatója mindenképpen foglalkozott a tanügyi reformmal több vonatkozásban is. Az is egészen bizonyos, hogy az oktatásügy állami rendezését Bessenyei helyeselte, hiszen 1765 óta Bécsben élt, felekezeti elfogultságát pedig levetkezte, s maga is világi műveltséget sürgetett. Tetszett neki biztosan a *Ratio* tolerenciája a vallás kérdésében. Nyilvánvaló, hogy a készülő reformnak a felvilágosodás általános gondolatvilágával való kapcsolatát látta meg inkább Bessenyei az udvar légkörében. Kevésbé láthatta, (amit ma mi már világosan látunk), hogy a reform csak bizonyos mértékig és csak a feudálabszolutizmus érdekeinek határáig szolgálja a felvilágosodást. Éppen ezért Bessenyei valóban helyeselte a *Ratio Educationis* bevezetését, és meggyőződése szerint szállt szembe konzervatív hitsorsosaival.

Ez azonban a kérdésnek csak az egyik oldala. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanis azt a körülményt, hogy Bessenyei tevékenysége nem merül ki ebben az időszakban a *Ratio Educationis* védelmével. 1778 és 81 között írja kultúrpolitikai röpiratait és *A holmit*. Ezekben pedig *egy sajátos és magyar szempontú kultúrpolitikai koncepciót fejt ki, amely egyben felelet a Ratio Educationisra* is. — Egészen bizonyos, hogy Bessenyei érdeklődését az oktatásügy készülő reformja tereli a kultúrpolitika felé. Azt se feledjük, hogy 1773-tól kezdve Bessenyei élénk közéleti tevékenységet folytat. A röpiratok mögött tehát nem az élettől elzárkózó szobatudós, de nem is a testőr, hanem a gyakorlati életben tevékenykedő politikus áll, akinek a röpiratai is e tevékenységhez kapcsolódnak, ennek szolgálatában is állnak [11]. Ami létrejön, az *persze sokkal több és sokkal messzebb mutat, mint a Ratio Educationis*. Ami létrejön, az az önálló magyar nemzeti szempontú művelődéspolitikai első rendszeres kifejtése.

Talán nem a leglényegesebb dolog, de helyes lesz egy pillantást vetnünk a *Bessenyei*-féle kultúrpolitikai koncepció és a Bécsből irányított tanügyi reform bizonyos összefüggéseinek *filológiai* bizonyítékaira is. A *Magyarság* 1778-ban jelenik meg, tehát olyan időpontban, amikor a protestáns egyházak ellenállása még javában tart. A *Magyarság* megírásának és megjelenésének pillanatában még Beleznai Miklós is a meggyezés híve, és csak később, 1779 júniusa után fordul a Ratio Educationis ellen.

A *Magyarságban* az idézett rövid mondat tehát csak a Rationa vonatkozhatik. Erről különösen a felhívás szövegbeli elhelyezése győzhet meg bennünket. A röpirat utolsó bekezdése ugyanis egészen szubjektív hangú. Bessenyei világosan saját magáról beszél. Ő, a saját hitsorsosai által üldözött újitó, aki „magát jóra felemeli”, s most „gyomorozza a maga része”. Emiatt kárt szenved az egész sereg, mert annyira sem mennek, amennyit egyetértéssel el lehetne érni (ti. a külön református főigazgató kinevezését). — Csak ezután a személyes vonatkozású rész után általánosítja az újitók sorsát Bessenyei: „eleitől fogva az újitók mindenütt üldöztek...” A *filozófusban* is szó van már arról, hogy „az okosok és nagy vitézek örökké üldöztenek.”

(*Szauder József* szerint ez a rész az újitók sorsáról a *Magyarság* várható hatására vonatkozik [12]. Szerintem itt világosan a hitsorsosai-val való eddigi harcokról van szó. Egyébként e tapasztalatok nélkül miért várná Bessenyei, hogy épp a saját felekezete fogja leginkább megtámadni a *Magyarságért*.)

Bessenyei bizonyára nem minden ok nélkül foglalkozik éppen ebben az időben a református iskolák, elsősorban Sárospatak és Debrecen állapotával. Szeretettel szól és óvatosan, de azért éles kritikai szellemben. Mintha azt mondaná, ime, ezt akarjátok ti mindenestől megvédeni. Bessenyei kritikája az oktatás elavult anyagára és a rossz tanítási módszerekre vonatkozik. Itt is azt a véleményt hangoztatja, hogy „új tanítás-módja kellene” [13].

Bessenyei Györgyöt általában jellemzi nemcsak a tanuláshoz, hanem a tanításnak a szenvedélye is. De mégsem lehet véletlen, hogy sárospataki emlékeit éppen mostanában veti papírra, és hogy ezeket a darabjait *A holmiba* is felveszi. Nyilvánvaló, hogy a protestáns iskolaügy iránti érdeklődését felkeltették és fokozták az állami közoktatásügyi reform körüli viták.

A legfontosabb bizonyíték Bessenyei elképzeléseinek megérlelődése és az udvar iskolareformja közötti összefüggésre s egyben ez összefüggés, e viszony milyenségére is, a *Jámbor szándék* bevezető részének néhány sora. Ezeket a mondatokat eddig tudtommal senki sem méltatta figyelemre. — Miután nevezetes tételeit a tudományról, mint a tudományok kulcsáról, a nyelvnek a tudománnyal együtt való nevelkedéséről kifejtette, leszzegezi Bessenyei, hogy a nyugati nemzetekkel az ország boldogságának egyik eszközéről és az anyanyelvről, mint ellentétben „a mi nemzetünk, amelynek született nyelve inkább romlik, mint épül, a tudományok virágzásával is keveset dicselkedhetik.”

Mária Terézia tanácsosainak is az a kiinduló pontjuk, hogy emelni kell Magyarországon a közműveltséget, hogy hasznosabb alattvalók szolgálhassák a királyt. Ezt a célt szolgálja az ő tanügyi reformjuk. Mindezek a dolgok Bessenyei előtt is világosak. Ő azonban nem érthet egyet a Ratio összbirodalmi érdektől sugallt szellemével és ezért kellő óvatossággal és igen tisztelettudó hangon, de egész határozottsággal kritizálja a tanügyi reformot, és a maga elképzeléseit állítja azzal szembe: „Távul légyen, hogy a felséges udvarnak s a tekintetes hazának a tudományok, azoknak műhelyei, s tanítók iránt tett bölcs rendelkezéseiket kárhoztassam. Azok mind szépek, helyesek, s nagy elméktől származott remek munkák. Hanem csak azt akarom mondani, hogy mindezek a helyes és megbecsülhetetlen eszközök is a magyar nyelvnek tekéltességre való vitele nélkül nem elégségesek arra, hogy a tudományok közönséges hasznúak legyenek, és kiterjedjenek az országnak minden rendű lakosaira egyaránt.” (Kiemelés tőlem. N. L.)

Bessenyei a magyar nyelv tökéletesítésével, a tudományoknak a magyar nyelvbe való „béhúzásával” kettős célt kíván szolgálni: *nemzeti és demokratikus kultúrpolitikát*. Ez a két legfontosabb pont, ahol szembekerül a Ratio szellemével. A magyar nyelv ügyének védelme szerencsésen egycsíti a nemzeti érdeket a társadalmi haladással.

3.

Próbáljuk meg most a bécsi iskolareform ismeretében olvasni el a *Magyarságot*. Helyesen hasonlították össze ezt a röpiratot *Zrínyi Török áfiumával*. Mindkettő a nemzetet fenyegető nagy veszély idején harsan fel és hív honmentő cselekvésre. Bessenyei érvelése mögött nem nehéz felfedezni, hogy veszélyes helyzetben tudja nemzetét. „Nagyon megszükkültünk a magyarságba”, és úgy látszik, mintha már elfelejtenénk saját anyanyelvünket. Pedig olyan világban élünk, amikor minden haza önnön nyelvét emeli. A fenyegetettség érzése áll Bessenyei szenvedélyes kifakadása mögött: „köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nincsen a nyelvnek.” Ez az érzés dobja fel egymásután az érveket: „egy nyelv sem származott a föld golyóbisán tökéletes erőbe”, az angol, a francia, a görög nyelv is volt valamikor gyenge, még gyengébb is, mint a magyar. A mi nyelvünket is ki lehet csiszolni. A legnagyobb hiány a modern tudományos műszavakban van. Mi is tegyünk úgy, mint a többiek. Hozzuk át a latinból a műszavakat és „azon szempillantásban olyanná tészed a magyar nyelvet, mint a legfőbb curópai nyelv lehet e földön.”

Bessenyei Bécsben élén, nagyon jól tudja, hogy ott a latin nyelv magyarországi uralmával érvelnek a magyar nyelv ellen: úgymint idegen nyelvet használ a magyarság, akkor már miért ne lehetne ez a német. Hat évvel később II. József okoskodik így, de ezt a gondolatmenetet nyilván nem ő találta ki [14].

A bécsi kormánykörök szándékára hadd idézzünk egy véleményt,

Kressel államtanácsos szavait 1775-ből: „Az összes örökös országokban egészen ki kellene alakítani és megtartani az elvek egységét és azonos-ságát, mert csak ezáltal lehet annyira különböző nemzeteket egy néppé formálni, az állampolgári kötelet megszilárdítani, és ugyanazt a haza-fiúi szellemet életre kelteni és elterjeszteni” [15].

Nem fantomokkal hadakozik tehát Bessenyei, amikor nevezetes alternatíváját felveti: ha tudományt akar a nemzet, vagy fogadjon el anyanyelvének egy másik nyelvet, vagy ültesse a tudományokat a magáéba. A bécsi elképzelésekkel vitázik, nemcsak honfitársaival, amikor a parasztokra hivatkozva bizonyítja be, hogy a magyar nem felejtheti el saját nyelvét, hiszen, „míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni”.

Éppenséggel nem lehetetlen, hogy a parasztokra, mint a magyar nyelv fennmaradását biztosító tényezőkre való hivatkozás Bessenyeinél egyben válasz tekintélyes barátjának, Kollár Ádámnak is. Az udvari könyvtárigazgató 1763-ban nyomtatásban megjelentette Oláh Miklós *Hungaria et Atila c.* művét. A jeles tudós a *Hungaria Liber I. caput XIX*-hoz terjedelmes jegyzetet fűz: de idiomatibus populorum Regni Hungariae, vagyis a magyar királyság népeinek nyelvéről. „Minima Hungariae portio est, quae Hungaros, sive populum, Hungarico solum idiomate utentem, habet: verendum profecto est, ne sermo ipse exole-scat, ad eum prorsus modum, quo Cumanorum evanuit.” Erről a témáról, mely mindkettőjüket igen érdekelte, talán szó is esett közöttük. De Bessenyei bizonyára ismerte barátjának ezt a magyar vonatkozású kiadványát. (Különben Herder ismert jóslatát a magyar nyelv kihalásáról *Schlözzerre*, ez pedig Kollár Ádám Oláh-kiadványának most ismer-tetett jegyzetére alapította [16].)

Már a Ratio Educationis is erőteljesen hangsúlyozza a német nyelv rendkívüli hasznát. Hivatkozik arra, hogy a hasznos tudományos köny-vek leginkább németül olvashatók. A bécsi udvarnak határozottan az a kívánsága, hogy „ez a nyelv, mely annyi haszonnal . . . jár. rövid idő alatt az egész ország területén elterjedjen és közkeletűvé váljék” [17]. A germanizálás e nyilvánvaló szándékával szemben hangsúlyozza Bessenyei, hogy „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idege-nen sohasem.” Az idegen itt elsősorban a latin. De az udvar terveit jól ismerő Bessenyei azért támadja a latint, nehogy helyébe — az elébb már ismertetett érvelés alapján — éppen a felvilágosodás jelszavával — a német nyelvet nyomiák a nyakunkba. Hat évvel a *Magyarság* meg-jelelése után meg is történik ez a szerepcsere. Bessenyei nemzedéké-nek nem kis érdeme, hogy e fenyegető veszedelmet megérezvén, nem-csak agitált a nemzeti nyelv ápolása mellett, hanem műveivel már jó előre cáfolatot is adott II. József érvelésére.

A tudományok magyar nyelven való művelése és terjesztése Bes-senyei korában a *kultúra demokratizálásának* is leghatékonyabb esz-köze. Bessenyei elképzelései ebben a tekintetben is messze túlnőnek azon, amit a felvilágosult abszolutizmus kultúrpolitikája célul tűzött ki. A Ratio Educationis is a közboldogságnak és az állam virágzásának

megalapozását várja a közneveléstől. De azért kíván kiművelt embereket, hogy azok hasznos és hű alattvalói legyenek az uralkodónak. Az új iskolaszervezetben határozottan osztályszempontok érvényesülnek. Bár lehetővé teszi, hogy „akiknek a természet nagyobb szellemi tehetséget juttatott”, felsőbb tanulmányokra menjenek, „egészében mégis igen világosan tükrözi a kor feudális osztálytagozódását az anyanyelvű iskolának a néppel, másfelől a felsőbb hivatalnokképzést ellátó jogi oktatásnak a nemességgel való állandó összekapcsolása” [18].

Van tehát közös eszmei alap a Ratio Educationis és *Bessenyei* György elképzeléseiben, de a felvilágosodás törekvéseit *Bessenyei* sokkal következetesebben érvényesíti, különösen működésének ebben a korszakában [19]. Az általa javasolt Magyar Társaságnak hasznait előszámlálván, a legfőbb haszonnak azt tartja, „hogy a nyelvnek előmenetelével egvűtt a tudomány is az országának minden rendű lakosaira kiterjed. Amellyel nem az a céлом — írja —, hogy személy szerint minden hazafi tudós legyen; hanem, hogy a legeggyűgyűbb rendű és sorsú emberek is a magok elmebéli tehetségeket az emberi társaság javára fordíthatnák.” A tudományok virágzása azt is jelentené, hogy „... az egész nemzetnek serénysége, industria, felébredne.”

Mint már idéztük, *Ravasz* János a magyar felvilágosodás képviselőiben ekkor még „az uralkodó szövetségeseit és a felvilágosult abszolútizmus híveit” látja csak. Ilyen értelemben mondja azt, hogy pl. *Bessenyei* is propagálta az új szabálykönyv hatókörének kiszélesítését. Bár *Bessenyei* személy szerint is közel állott Mária Teréziához, bár az udvar légkörében élve lántoríthatatlan híve az uralkodóháznak és államelméleti felfogásában közel áll a felvilágosodott abszolútizmus-hoz, mégis éppen az udvari iskolareform és az ő kultúrpolitikai elképzeléseinek bár csak futólagos vizsgálata is világosan mutatja, milyen messze állt ő egyben a bécsi politikát meghatározó társadalmi erők és személyek felfogásától. Elég *Venzel Kaunitz* herceg államkancellár memorandumát megvizsgálni [20], hogy meglássuk, mennyire felvilágosultabban, magyarabban és demokratikusabban gondolkodik a testőrírő.¹

4.

Bessenyei kultúrpolitikai terveinek még két jellemző vonására szeretném felhívni a figyelmet. *Kaunitz* államkancellár nem volt vallásos ember, de egész tervezetéből az tűnik ki, hogy az uralkodó rend érdekében rendkívül fontosnak tartja különösen a parasztoknak vallásos szellemben való nevelését, és bőven el kívánja láttatni őket a túlvilág vigaszával. *Bessenyei* sem volt mindig következetesen materialista, de az ő elképzeléseiben nem kap helyet a *Kaunitz*-féle vallásos nevelés és a túlvilággal való vigasztalás: egész határozottan szembehelyezkedik a magyar művelődést eddig meghatározó bibliás-klerikális világnézettel és az egyoldalú jogász szemlélettel, vagyis az ő szavaival élve, a szentírás magyarázattal és a Corpus Jurissal.

A másik pont, ahol ismét *Bessenyei* javára mutatkozik óriási

különbség a bécsi udvar emberei (lett légyenek azok magyarok, vagy nem magyarok) és az ő felfogása között, a királyhűség, ill. az aulikus szellem, melyet a Ratio Educationis és az azt megelőző tanügyi reformjavaslatok lehelnek. A Ratio összekapcsolja az uralkodó és a köz hasznát, melyet szolgálni minden alattvalónak kötelessége és melyet művelt alattvalók hatékonyabban tudnak elvégezni. A Ratio szerint a gyermekekbe „már csaknem a bölcsőben beléjük kell oltani a fejedelem iránti törhetetlen odaadást, s az anyatejjel kell beléjük csepegtetni a szeretetet és hűséget iránta, hogy mihelyt csak gondolkodni megtanultak, egész világosan lássák, hogy személyük, életük és minden törekvésük királyuk szolgálatának van szentelve” [21].

Bessenyei királyhű ember volt, de sokkal inkább szerette hazáját, sem hogy mindig ne ennek a szolgálatára álljon gondolkodásának előterében, egy pillanatra sem homályosítva el az uralkodó iránti hűségtől. Röpirataiban is mindig a haza hasznáról és a haza javáról van szó: „egy hazát sokféleképpen lehet és kell szolgálni...”; „miért nem lehetne egy nemzetnek multságára annak anyanyelvén írni...”; „mozgásba, tűzbe kell hozni a nemzet elméjét, újsággal...” (*Magyar-ság*.) — „Miért lenne egy magyar haszontalan, ki hazájának javát ékesíti?” (*A magyar néző*.) A *Jámbor szándék* szerint a tudomány „az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze”. A Társaság hasznait említve, ismét az emberi társaság javáról, a hazának boldogságáról beszél. Az egész nemzetnek scrénységét szeretné felébreszteni.

A *Jámbor szándékot* a haza fő rendeihez intézi, és így elkerülhetetlen, hogy ne emlegesse „kegyelmes és bölcs fejedelmünket”. Dicséri is II. Józsefet, aki „a nemzetek atyja és fejedelmek példája”. Mindez, mondom, elkerülhetetlen volt a röpirat jellegét és célját tekintve. De e kifejezésekben sincs a kor viszonyait és szellemét ismerve nyoma sem annak az alázatos, a fejedelmi hatalom fényében sütkérezni kívánó aulikus szellemnek, amely a bécsi udvar embereit általában jellemezte. Különben is a fenti mondatok egyáltalán nem tartoznak az elvi kifejtéshez. A királyt az elvi részben egyszer említi a társaság hasznainál általában véve. A tudományok elterjedésével „a fejedelem és a haza előtt esméretessé lenne, kinek miben vagyon legfőbb ereje; és így mindenféle hivatalokra ki lehetne a legalkalmasabb személyeket mindenkor válogatni. E volna az igaz és helyes személyválogatás.” *Bessenyei* híve volt a monarchiának és ezért emlegeti e helyen a királyt, a fejedelmet általában. De királyhűsége egy pillanatra sem homályosította el előtte a haza iránti kötelességeit. Ilyen módon volt ő az uralkodó szövetségese!

5.

Bessenyei György kultúrpolitikai terveiben kevés szó esik az iskoláról. *Bessenyei* általános programot ad, amelyből az iskola nincs ugyan kizárva, de bizonyos, még tovább kutatandó okok miatt nem foglal el abban központi helyet. Azon fáradozik és arra buzdít, hogy a tudományokat húzzuk be az anyanyelvbe, annak az időnek az eljő-

vetelét sürgeti, amikor „a tudomány minden... erein” anyanyelvünkön „evezhetünk”. Az iskolai oktatás magyar nyelvét nem említi, de nyilvánvaló, hogy a magyar nyelven művelt tudomány az ő elképzelései szerint is be kell, hogy jusson egyszer az iskolába. Amíg ilyen tudományt nem teremtünk, addig hiába sürgetjük, hogy magyarul oktassanak.

Bessenyei szigorú kritikát mond kora iskolájáról, de egyáltalán nem tartja azt feleslegesnek. A *holmi* XXVII. részében, ahol a tiszta Magyar Akadémia felállítását sürgeti, „melynek más kötelessége hivatala szerint ne lenne, hanem, hogy magyarul írjon...”, mindjárt a magyar ifjúságról beszél, arról, hogy milyen haszon származnék rá a tudományok magyarul műveléséből. „Milyen keserves dolog a magyar ifjúságot nézni ott, ahol most van, ha meggondolja az ember a helyet, hol különben lehetne.” A magyar ifjúság is van olyan tehetséges, mint akármelyik, s ezt meg is mutatná, ha a saját nyelvén ízlelhetné a tudományokat.

A testőr-író egész életében szenvedélyesen foglalkozott a *nevelés* problémáival. De míg a XVI. század protestáns prédikátorai, a XVII. században *Apáczai Csere János*, a XVIII. század elején a pietisták népünk kulturális elmaradottságán iskolareformmal akartak elsősorban is segíteni, Bessenyei kultúrpolitikai röpirataiból nem az iskolák reformja, hanem egy olyan *általános közművelődési program* bontakozik ki, amelynek lényeges vonása a *felnőttoktatás*. Ő maga is minden írásával a nemzetéhez fordul, elsősorban is a középnemességhez, a haza felnőtt ifjaihoz. Az általa elképzelt Akadémiának a tudományok magyar nyelven való művelése mellett legfontosabb feladata a tudományos ismeretek elterjesztése volna. Akadémiai gondolatainak ez a vonása a bihari magányban még inkább előtérbe lép. Azt kívánja, hogy az akadémia az egész országot „oskolaházzá” változtassa [22].

A felnőttoktatás azért is tűnt fel Bessenyei szemében olyan fontosnak és másrészt viszonylag könnyen keresztülvihetőnek, mert kevés iskolai tanulás után ő maga is autodidakta módon, lényegében felnőtt korában szerezte ismereteit. Saját és a testőrtársak példája igazolta tehát előtte a gyakorlatban az iskolás koron túl való tanulás lehetőségét és hasznosságát. Sőt azt is, hogy valósággal az iskola nélkül is megszerezhetnék volna maguknak mindezt a tudományt. Még örül is azon, hogy nem volt filozófus, vagyis nem járta végig a középiskolát: „soha ez időtül fogva nem búsultam rajta, hogy filozófusnak nem neveztek az oskolába. Annak örültem végre, hogy meg nem tőlt a fejem Akzibódokkal és Jebuzeusokkal, mert nehezebben leltek volna helyet benne a Trajanusok, Cesárok, Auréliusok és Senekák viselt dolgaik [23].

De Bessenyei érdekes módon elméletileg is alátámasztja azt a nézetét, hogy az embernek szükségszerűen még felnőtt korában is, tehát az iskola után még sok-sok évvel is tanulnia kell. A *holmiban* és későbbi munkáiban helyesen állapítja meg, hogy az ember szellemi képességei az iskoláskorban még nem bontakoznak ki teljesen, tehát a legjobb is-

kola sem adhat tökéletes műveltséget. „Mennyi dolognak tudására alkalmas egy ifjú azon idejébe, melybe oskoláit az úgy mondott filozófiájába elvégezi?” [24]. Később még világosabban ír erről a *Beszéd az országnak tárgyáról* c. lelkes értekezésében. „Az oskolákban tudod gyermeked tanulnak, kikben a megért értelemnek fontos ítélete idő előtt meg nem állapodik. Híjába van az ifjúnak mennyből alászállott lelke, mert fiatal esztendeiben emberré nem lehet.”

Így hát nemcsak nálunk, hanem más nemzeteknél is, és nemcsak a Bessenyei korában, hanem annál sokkal fejlettebb kulturális körülmények között is fennáll a felnőttkorban való tanulás szükségszerűsége. Enélkül nem lehet teljes a nemzet műveltsége. „Az oskolákban megélemedni nem lehet, és ha nagyidőben már nincs otthon mit és miből tanulni, boldog származásodnak nagysága fel nem tanálhatott módja nélkül nemzetednek vérébe fül be örökre. Életednek minden napjában kell tanulnod, hogy elméddel, mint hajnalcsillag a látásnak határára feljövén, másoknak világosító fáklyául szolgálhass” [25].

A Ratio Educationishoz visszatérve, további magyarázatot találunk Bessenyei kultúrpolitikai elképzeléseinek e sajátos jellemvonására. Ő közelről látta a készülő iskolareformot. Később résztvett a körülötte támadt harcokban is. Mint udvari embernek tudnia kellett, hogy az abszolút királyi hatalom most már belcszólást nem igen tűrő módon a maga szempontjából és érdekeinek megfelelően szabályozni kívánja az iskolaügyet. Bessenyei nem értett egyet éppen az alapvető dolgokban a Ratioval. De ezzel egy másik iskolareformot az adott körülmények között nem lehetett szembeszegezni. Erre Bessenyei nem vállalkozhatott.

Lényegében mégis két nagyon jelentős ponton szembehelyezkedik a Ratioval: sürgeti a tudományok magyar nyelven való művelését azzal a céllal is, hogy később azok az iskolába behatolhassanak, és kifejti elvileg és módszertanilag is a felnőttkorban való tanulás és a felnőttoktatás szükségszerűségét. Ha az iskola nem nevel magyar szellemben és magyarul értelmiséget, ezt a nemzeti problémát tehát más úton kell megoldani. A literátor Bessenyei a magyar literatúra nevében vállalja az igazi nemzetnevelésnek ezt az óriási feladatát.

Érdemes különben egy pillantást vetni a *francia felvilágosodás* irodalmába. Azt fogjuk ugyanis találni, hogy a nálunk akkor sokkal műveltebb Franciaországban is hasonlóképpen vélekedtek a felvilágosult fők az *iskoláról* és az iskola szerepéről a nemzeti művelődésben. Condillac, a felvilágosodás igen tekintélyes képviselője, egyik tankönyvének előszavában így ír: „A tanítás módszere ma se mentes azoktól a századoktól, amelyekben a tudatlanság alkotta a tantervet... ha elhagyjuk az iskolát, sok hiú dolgot kell felednünk, amire ott tanítottak, sok hasznos dolgot megtanulunk, amire ott tanítani véltek, belefogunk nem egy olyan igen szükséges dologba, aminek a tanítására még csak nem is gondoltak... Ezért vesződünk gyermekkorunkban azzal, hogy ne tanuljunk semmit, vagy hogy olyasmit tanuljunk, aminek semmi hasznát nem vesszük; arra vagyunk ítélve, hogy érett

korunkig kell várnunk, míg komoly tanulásba foghatunk... *Mire jók hát az iskolák, ha kívülők kezdünk művelődni?*" [26].

Lényegileg ugyanaz a következtetés vonható le abból is, amit *Holbach* jó 10 évvel *Bessenyei* előtt a kor iskoláiról általában mond. *A leleplezett kereszténység* előszavában olvashatjuk: „Köztünk szólva, az állam alig foglalkozik a nevelésüggyel, sőt a legteljesebb közönyt tanúsítja ez iránt a közösség boldogsága szempontjából legfontosabb kérdések iránt. Csaknem minden modern népnél a közoktatás arra szorítkozik, hogy a tanulók többségére hasznavehetetlen nyelveket tanítsa; erkölcs helyett egy, a józan észnek nagyon is ellentmondó vallás csodálatos meséit és megfoghatatlan dogmáit oltják a keresztényekbe; tanulmányai legkezdetétől fogva a fiatalembert arra oktatják, hogy mondjon le érzékei tanúságtételéről, hódoljon be értelmével, amelyet megbizhatatlan kalauznak minősítenek és vesse alá magát vakon mesterci tekintélyének... Ezeknek a tehetségtelen és megvetésre méltó nevelőknek keze alól csak babonás tudatlanok kerülnek ki, akik, ha magukévá tették a kapott tanításokat, *semmit sem tudnak a társadalom számára szükséges dolgokról*, melyek segítségével annak hasznos tagjai lehetnének” [27].

A felvilágosodás filozófiájából viszont világosan az következik, hogy az embereket tanítással, felvilágosodással kell a természetes, tehát tökéletes és boldog emberi állapothoz elvezetni. Ha pedig az iskolák épp az ellenkezőjét művelik ennek, nyilvánvaló, hogy a filozófusok kötelessége a felnőtt emberek megfelelő felvilágosítása.

Condillac, *Holbach* és *Bessenyei* egyező véleményének és a felnőttoktatás sürgetésének okát abban látom, hogy míg a reformáció a kor viszonyai között gyorsan a maga kezébe tudta venni az iskolát, eszméi propagálására azonnal fel tudta azt használni, az abszolút monarchia megszervezett államapparátusa ugyanezt a felvilágosodás hívei számára már lehetetlenné tette. Az iskola — még az ún. „felvilágosult” abszolútizmus által megreformált formájában is — messze elmaradt, különösen világnézetiileg a felvilágosodás követelményeitől. Ezért a felvilágosodás apostolai, Franciaországban éppúgy mint Magyarországon, nem láthattak más utat, mint a tudományos ismereteknek és a felvilágosodás tanainak írásbeli terjesztését. Ez lényegileg egyet jelent a felnőttoktatással.

*

A fentiekben nem arra vállalkoztam, hogy *Bessenyei* György kultúrpolitikai nézeteiről egységes, összefüggő és teljes képet adjak. Remélem, hogy erre is sor kerülhet egyszer. A céloom csupán csak annak megmutatása volt: a dolgok leegyszerűsítése és egyben elferdítése lenne, ha *Bessenyei* Györgyöt és társait egyszerűen besorolnánk a *Ratio Educationis* támogatói közé, mint akik — *Ravasz* János szavaival élve — „ekkor még maguk is az uralkodó szövetségesei és a felvilágosult abszolútizmus hívei.”

Az igazság az, hogy a magyar irodalom *Bessenyei* György személyében magyar nemzeti, felvilágosodott és demokratikus ellenprogra-

mot hirdet meg az udvar iskolareformjával szemben. Nem fogalmaznánk meg helyesen az összefüggéseket, ha egyszerűen azt mondanánk, hogy a Ratio Educationis váltja ki Bessenyei kultúrpolitikai koncepcióját. Ez a nagyszabású terv nyilvánvalóan a magyar közművelődés emelésének és átforgalmazásának szükségességéből fakad. De hogy a problémákat a maguk valóságában megláthassa *Bessenyei*, ahhoz feltétlenül hozzásegítették az udvari iskolareform előmunkálatai, a Ratio Educationis megjelenése és az e tárgyban saját felekezetével folytatott harcai. Tervei kialakulásánál feltétlenül szerepet játszott az az ellenkezés és az a hiányérzet, amit az udvari iskolareform Bessenyeiben, a magyar líratorban, ki kellett, hogy váltson.

Ezután hosszú időn keresztül két vonal érvényesül a magyar művelődéspolitikában: a Bécs által szabályozott hivatalos iskolapolitika és az irodalomnak az egész nemzetet átfogó művelődési programja. Nem kétséges, hogy az állami irányvonal, különösen szervezetileg, igen erős 1848-ig és azon túl is. Azt hiszem azonban, az sem kétséges, hogy nevelésügyünk szellemileg és tartalmilag oly mértékben válik magyarrá, haladóvá és demokratikussá, amilyen mértékben a magyar irodalom Bessenyei György által meghirdetett programja lassan az iskolákban is tért hódít. Ennek a folyamatnak a vizsgálata fontos feladata lenne a magyar neveléstörténetnek. Ennek elvégzéséhez, de egyéb vonatkozásban is, véleményem szerint, sokkal szorosabb együttműködést kellene megvalósítani a magyar neveléstörténet és a magyar irodalomtörténet művelői között.

J E G Y Z E T E K

- [1] *Ravasz János*: Az 1777-i Ratio Educationisról. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Az MTA Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. Budapest. 1958. 423—456. l.
- [2] *Im.* 452. l.
- [3] *Bessenyei György*: A bihari remete, vagy a világ így megyen. Holmi. Debrecen. 1894. Bevezetés. I—XXXII. lapig.
- [4] *Im.* XXVI—XXVIII.
- [5] *Fischer Júlia*: A nevelés gondolatai Bessenyei György munkáiban. Szeged. 1934.
- [6] *Vö. még Csóka J. Lajos*: Bessenyei György és a bécsi udvar. Pannonhalma. 1936.
- [7] *Gálos Rezső*: Bessenyei György életrajza. Budapest. 1951.
- [8] *Szauder József*: Bessenyei. Budapest. 1953. Nagy magyar írók.
- [9] *Waldapfel József*: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Budapest. 1954.
- [10] *Vö. Csóka J. Lajos*: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma. 1936.
- [11] *Szauder József* helyesen emeli ezt ki Bessenyei György válogatott műveihez írt bevezetésében. (23—25. lap.)
- [12] *Szauder József*: Bessenyei. Budapest. 1953. 65. lap.
- [13] *Bessenyei György*: A holmi. XIV. rész.
- [14] *Vö. Szilágyi Ferenc*: A germanizálás történelméből a két magyar hazában II. József alatt. Budapest. 1876. 7—9. lap.
Részlet II. Józsefnek a magyar kancellárhoz intézett leiratából: „Ha egy nemzet minden közügyben holt nyelvet, amilyen a latin, használ, az minden bizonnyal felvilágosodásának nagy gyalázatára válik, mert hallgatag azt bizonyítja, hogy azon nemzetnek, vagy nincs rendes anyanyelve, vagy ez olyan, amit olvasni, s azon írni senki sem tud... Ha a magyar nyelvet azon országban... általánosan beszélnék, úgy csupán egyedül azt lehetne használni, de

lakosainak tán csak kisebb része beszél magyarul... Annál fogva a hadi, polgári közigazgatásban használásra csupán a németet lehet kiválasztani, mint, amely a birodalomnak a nyelve..." — A magyar kancellárhoz intézett másik leiratában így okoskodik II. József: „...nem az a kérdés, hogy millió emberek a magukét (ti. a nyelvet: N. L.) mással cseréljék fel... de azoknak, akik a közszolgálatnak akarják magukat szentelni, abban a latin nyelv helyett a németet kell használni..." Heksch Ágnes meggyőzően mutatja ki, hogy a jozefinizmus már jóval 1784 előtt jelentkezik. Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. *Pedagógiai Szemle*. 1956. 74—108. lapok, különösen a 75—79. lapokon.

- [15] Id. Csóka J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja, stb. 63. lap. Németül.
- [16] Vö. Pukánszky Béla: Herder intelme a magyarsághoz. *EPHK*. 1921. 35—39. és 83—90. lapok.
- [17] *Ratio Educationis*. 102. §.
- [18] *Ravasz János*: Im. 437. lap.
- [19] A törvények útja c. művében éppen 1778-ban jut el Bessenyei leghaladóbb politikai következtetéseihez, a törvény előtti egyenlőség és a közteherviselés követeléséhez. Ehhez képest későbbi műveiben már visszaesés mutatkozik.
- [20] Részletesen ismerteti *Ravasz János*: Im. 428. lap.
- [21] *Ratio Educationis* 121. és 247. §.
- [22] Beszéd az országnak tárgyáról. 1803.
- [23] A holmi. XI. Oskola.
- [24] A holmi. XI. Oskola.
- [25] Beszéd az országnak tárgyáról.
- [26] A jó tanulmányoknak jelenlegi akadályairól. A francia felvilágosodás c. gyűjteményes kötetből. Budapest. 1954. 240—242. lap.
- [27] *Holbach*: A leleplezett kereszténység, vagy a keresztény vallás alapelveinek és hatásainak vizsgálata. 1767. Magyar fordításban közreadta Gáspár Endre. Budapest. 1948. Az idézetek a 11—12. lapokról.

NÉMEDI LAJOS:

Bessenyei György und die Ratio Educationis 1777.

In der Forschung wurde bis jetzt im allgemeinen angenommen, dass die führenden Köpfe der ungarischen Aufklärungszeit, so auch Bessenyei György, die erste staatliche Regelung des Schulwesens in Ungarn, die sog. Ratio Educationis 1777, mit Freude begrüsst und für ihre Einführung gekämpft hätten.

Der Verfasser möchte das wahre Verhältnis der kulturpolitischen Konzeption Bessenyei György's zu der Ratio Educationis aufdecken. Tatsache ist es nämlich, dass Bessenyei seine grossartigen Pläne zur Hebung und Modernisierung der ungarischen nationalen Kultur eben in dem Jahren 1778—1781 entwickelte, nachweisbar als eine starke Antwort auf die germanisierenden Pläne des Wiener Hofes. — An dieser Sachlage ändert grundsätzlich auch der Umstand nichts, dass er als Agent der protestantischen Kirchen am Wiener Hofe der Meinung war, dass die neue Regelung trotz allem doch einen Schritt vorwärts bedeute, nämlich auf dem Wege der Säkularisation des Schulwesens und so auch auf dem der Verweltlichung des ungarischen Kulturlebens.

Aus der Konfrontierung der Ratio Educationis und der kulturpolitischen Konzeption Bessenyeis können gewisse Eigentümlichkeiten der letzteren leichter und eindeutiger erklärt werden. So zB. die starke Betonung der Rolle der Muttersprache in der nationalen Kultur, die Überwertung der Bedeutung der Literatur für das ganze nationale Leben und für die Erziehung und Weiterbildung der Erwachsenen im Sinne der Aufklärung.